

УДК 904.3.078.3:008(477.87)(045)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-2>

Павло ПЕНЯК,
orcid.org/0000-0002-9168-4123,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археології
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України
(Львів, Україна) penyak.pavlo@gmail.com

Олександр МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0001-7927-4335
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) malecoleksandr@ukr.net

Наталія МАЛЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-1352-305X,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри громадського здоров'я і гуманітарних дисциплін
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна) maletsnata7@gmail.com

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ВИВЧЕННІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ЗМІН ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу археологічних пам'яток Верхнього Потисся, що відіграють ключову роль у вивченні культурних змін у регіоні від пізнього енеоліту до пізньої бронзи. У центрі уваги – трансформація культурної ситуації в пізньому енеоліті (друга чверть III тис. до н.е.), коли полгарську культуру замінила баденська культура, або культура канельованої кераміки. Розглянуто територію формування баденської культури у Верхньому Подунав'ї, зокрема у Віденському басейні поблизу міста Баден (сучасна Австрія), та процес її поширення на Карпатський басейн, із акцентом на Закарпаття, яке стало її східним ареалом. Окрему увагу приділено культурним змінам у період бронзи, коли Закарпаття стало важливим перехрестям культурної взаємодії. Археологічні пам'ятки раннього бронзового віку, зокрема поселення та могильники, відображають процеси адаптації місцевого населення до нових технологій і соціально-економічних моделей. Значну роль відіграли контакти із сусідніми регіонами, зокрема територією сучасної Словаччини та Угорщини, які сприяли поширенню металургійних знань та інновацій. Для середнього бронзового віку характерна поява нових форм соціальної організації та посилення міжрегіональної торгівлі. У цей період у Верхньому Потиссі фіксуються елементи культури Отомань-Фюзешабонь, що демонструють розвиненість ремесел, зокрема виробництва кераміки з багатою орнаментациєю, а також вдосконалення знарядь праці. Пам'ятки пізнього бронзового віку, такі як курганні поховання та залишки укріплених поселень, свідчать про значне зростання соціальної стратифікації та формування локальних владних структур. Особливий інтерес викликають поселення у сприятливих природних умовах між південними відрогам Карпат і Потиською рівниною, які мали доступ до стратегічно важливих шляхів через Карпатський хребет. Стаття підкреслює важливість археологічних пам'яток як джерел для розуміння процесів культурної еволюції, взаємодії та змін, що відбувалися в регіоні від енеоліту до пізньої бронзи. Вони дозволяють простежити динаміку культурних впливів і адаптацію населення до нових умов, що має значення для реконструкції історичних процесів у Центральній-Східній Європі.

Ключові слова: джерелознавство, археологія, пам'ятки, артефакти, культура, мистецтво, музеєзнавство, спадщина, еволюція.

Pavlo PENIAK,
orcid.org/0000-0002-9168-4123
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher at the Department of Archaeology
Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
(Lviv, Ukraine) penyak.pavlo@gmail.com

Oleksandr MALETS,*orcid.org/0000-0001-7927-4335**Doctor of Historical Sciences, Professor;**Head of the Department of Hospitality, Restaurant, and Museum Management**Mukachevo State University**(Mukacheve, Transcarpathian region, Ukraine) malecoleksandr@ukr.net***Natalia MALETS,***orcid.org/0000-0002-1352-305X,**Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;**Associate Professor at the Public Health and Humanities**Uzhhorod National University**(Uzhhorod, Ukraine) maletsnata7@gmail.com*

THE SOURCE STUDY POTENTIAL OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN THE UPPER POTIESSIE

The article is devoted to the source analysis of archaeological sites in Upper Potyssia, which play a key role in the study of cultural changes in the region from the Late Eneolithic to the Late Bronze Age. It focuses on the transformation of the cultural landscape in the Late Eneolithic (the second quarter of the third millennium BC), when the Polgar culture was replaced by the Baden culture, also known as the culture of channelized ceramics. The article examines the area of formation of the Baden culture in the Upper Danube, particularly in the Vienna Basin near the city of Baden (modern Austria), and the process of its spread to the Carpathian Basin, with a focus on Transcarpathia, which became its easternmost area. Special attention is given to cultural changes during the Bronze Age, when Transcarpathia became an important crossroads for cultural interaction. Archaeological sites from the Early Bronze Age, including settlements and burial grounds, reflect the processes of adaptation of the local population to new technologies and socioeconomic models. Contacts with neighboring regions, especially the territories of modern Slovakia and Hungary, played a significant role in the dissemination of metallurgical knowledge and innovations. The Middle Bronze Age is characterized by the emergence of new forms of social organization and the intensification of interregional trade. During this period, elements of the Otoman-Füzesabon culture were recorded in Upper Potyssia, illustrating the development of crafts, including the production of richly ornamented ceramics, as well as the improvement of tools. Late Bronze Age monuments, such as mound burials and the remains of fortified settlements, indicate a significant increase in social stratification and the formation of local power structures. Of particular interest are the settlements in favorable natural conditions between the southern spurs of the Carpathians and the Potyssia Plain, which had access to strategically important routes across the Carpathian mountain range. The article emphasizes the importance of archaeological sites as a source for understanding the processes of cultural evolution, interaction, and change that occurred in the region from the Eneolithic to the Late Bronze Age. These sites allow us to trace the dynamics of cultural influences and the adaptation of the population to new conditions, which is crucial for the reconstruction of historical processes in Central and Eastern Europe.

Key words: *source studies, archaeology, monuments, artifacts, culture, art, museology, heritage, evolution.*

Постановка проблеми. У статті розглядається процес культурних змін у Верхньому Потиссі в пізньому енеоліті (друга чверть III тис. до н.е.), коли на зміну полгарській культурі прийшла нова культура, відома як культура канельованої кераміки або баденська культура. Висвітлюється територія її формування у Верхньому Подунав'ї, зокрема в районі Віденського басейну поблизу міста Баден (сучасна Австрія), де вона досягла найбільшого розвитку. Описано процес поширення баденської культури на Карпатський басейн, зокрема на Закарпаття, яке стало її найбільш східним ареалом. Аналізуються особливості локальних варіантів культури та специфіку розташування поселень у Карпатській улоговині, що переважно концентрувалися на сприятливих для життя територіях між південними відрогами Карпат і Потиською рівниною. Період бронзи на

Закарпатті (приблизно 3000–1200 рр. до н.е.) характеризується розвитком суспільств, які використовували мідь і бронзу для виготовлення знарядь праці, зброї та прикрас. У цей час регіон був важливою частиною культурного обміну, зокрема через торгівельні шляхи, що пролягали через Карпати.

У ранній період бронзи (близько 3000–2000 рр. до н.е.) на Закарпатті формуються перші спільноти, що активно використовували мідь і почали виготовляти бронзу (сплав міді з оловом). Цей період характеризується розвитком локальних культур, зокрема культури шнурової кераміки, які взаємодіяли з сусідніми регіонами. Основні заняття населення: землеробство, скотарство, металургія та обмін товарами.

У середній період бронзи (близько 2000–1500 рр. до н.е.) на території Закарпаття

з'являються культури, пов'язані з тшинецько-комарівською культурно-історичною спільністю. Значний розвиток отримують поховальні обряди, наприклад, кургани та інгумація (поховання тіл). Відбувається розширення контактів із сусідніми територіями, зокрема з регіонами Центральної та Південної Європи.

Металургія бронзи досягла високого рівня: виготовлялися знаряддя праці, мечі, наконечники списів, прикраси. Закарпаття стає важливою частиною європейської торговельної мережі, що забезпечувала обмін металами, керамікою та іншими товарами. Період пізньої бронзи підготував ґрунт для наступного залізного віку, коли починає домінувати використання заліза, а регіон ще більше інтегрується в загальноєвропейські культурні процеси.

Аналіз досліджень. Регіон належить до групи областей України з високим потенціалом у сфері історико-культурного туризму. Це свідчить про значну насиченість та різноманітність культурно-історичних ресурсів, які є основою для розвитку туристичної інфраструктури. Вказані науковці (В. Бідзіля, В. Котигорошко, Л. Мацкевий, С. Пеняк, В. Ситливий, Л. Солдатенко, Ф. Потушняк) підтверджують глибоке дослідження регіону. Це свідчить про наявність якісної бази даних для подальшої розробки туристичних продуктів і стратегій. Їхня діяльність також підкреслює роль міждисциплінарного підходу у вивченні історико-культурної спадщини. Наявність значної кількості пам'яток відкриває перспективи для: розробки культурно-історичних маршрутів; створення інтерактивних музейних просторів; організації фестивалів, виставок та інших заходів, що підвищують туристичну привабливість регіону. Облік та охорона пам'яток є важливими складовими для збереження історико-культурної спадщини. Це створює передумови для їх подальшого використання в туристичних цілях без шкоди для їхньої автентичності. Такий аналіз дозволяє зрозуміти, що регіон має всі необхідні ресурси для розвитку туристичної сфери, однак важливо забезпечити їх збереження, популяризацію та ефективне використання (Карягін, 2009: 121).

Мета статті. Розглядаються дослідження можливостей ефективного використання історико-культурних ресурсів, зокрема археологічних пам'яток, у рекреаційній діяльності. Особлива увага приділяється перспективам вирішення цього питання на прикладі Закарпаття, враховуючи міжнародний досвід сусідніх країн, таких як Угорщина, Румунія та Словаччина, де правильна організація презентації культурних об'єктів та

поширення інформації забезпечують значний економічний ефект.

Виклад основного матеріалу. У пізньому енеоліті (друга чверть III тис. до н.е.) на зміну полгарській культурі у Верхнє Потисся прибуло із заходу нове населення, яке на Закарпатті залишило пам'ятки, що отримали назву культури «канельованої кераміки» або баденської культури. Територією формування культури було Верхнє Подунав'я, але найбільшого розвитку вона досягла у Віденському окрузі біля міста Баден (сучасна територія Австрії), звідки й отримала назву. Невдовзі культура поширилась на весь Карпатський басейн (Бідзіля, 1971: 15). На цій території вона, звісно, мала ряд локально-культурних і хронологічних варіантів. Закарпаття в Карпатській улоговині було найбільш східною територією, яку охопила баденська культура. Згідно картографування, поселення займали найбільш придатну для життя територію краю, на стику південних відрогів Карпат та Потиської рівнини: с. Малі Геївці, урочище Стариця Онга, Берегово (колишне с. Буча), с. Тисобикень, Пийтерфолво (урочище Браунтог); в передгір'ї: м. Мукачево (урочище Мала гора), с. Великі Лази (урочище Ставлінець), с. Осій (урочище Чищаник Федюківни) (Пеняк, 1997: 15). Носії культури проживали на довготривалих поселеннях, займалися рільництвом й скотарством з переважанням останнього. Основним критерієм для характеристики баденської культури поки що є кераміка (миски, глечики, горщики, черпаки), орнаментовані врізним орнаментом, штампованими вдавленнями та пластичними валиками-канелюрами. Виробничий інвентар представлений, головним чином, шліфованими кам'яними знаряддями: сокирами, долотами, теслами і молотами з просвердленими отворами для руків'я. Для їх виготовлення використовували пісковик, сланець і кремнеподібні породи місцевого каменю.

Епоха бронзи (поч. II – поч. I тис. до н.е.) на археологічній карті краю представлена 43 пам'ятками і 139 скарбами, найбільше з яких зафіксовано у Березівському районі – 19 (Пеняк, 2017: 94). Якщо раніше цей період був відомий лише за знахідками бронзових скарбів, то сьогодні стали відомі десятки поселень, значна частина яких досліджувалася. Це, наприклад, поселення епохи ранньої бронзи у Великій Доброні, Дерцені, Мукачеві (урочище Мала гора), курганні могильники у Зняцеві, Медведівцях, Батрадї, Макарьові. Період середньої бронзи (XV – XIII ст. до н.е.) репрезентують артефакти отоманської культури, яка донедавна була відома за тілопальними безкурганними

могильниками у Станові і Холмцях. На даний час відкрито ряд поселень у Берегові, Невеленфолу, Великій Паладі, Заболотті, Чинадійові, Баранинцях. Епоха пізньої бронзи представлена старожитностями групи Беркес-Демечер та культури Гава. У ній виділяються два етапи: ранній – XII – VIII ст. до н.е., що належав ще до пізньої бронзи і пізній (VIII – перша половина VI ст. до н.е.), що вже припадає на ранній етап залізного віку. Для першого притаманним є високий розвиток бронзолivarної справи, про що свідчать десятки бронзових скарбів: Негрово, Клячаново, Мала Бийгань, Невеленфолу та ін. Другий етап отримав назву передкуштановицького, характерною ознакою якого була поява укріплених городищ: Ужгород, Невицьке, Арданово, Шелестово, Іршава, Біла Церква (Котигорошко, 2008: 94).

Ранній період доби бронзи у Верхньому Потиссі отримав назву культури Ніршег-Затін. До пам'яток останньої зараховані поселення на Малій Горі в Мукачеві, Дерцені, В. Доброні (урочище Легелев). На жаль, меліоративними роботами у Берегівському районі в околиці сіл Невеленфолу, Форголань, В. Паладь, Сасово, Заболоття було знищено ряд поселень цієї культури. Поселення цієї культури зафіксовані на берегах невеликих річок, в природньо-укріплених місцевостях, на піскових дюнах та останніх південних відрогах Карпат. Носії культури використовували напівземлянкові і наземні житла й легкі типу наметів. Вогнища розташовувались у центрі житла, багаття – біля жител. У житлах і поза ними знаходились різної форми господарські і побутові ями. Поселення були недовготривалими, а пояснення цьому слід шукати в нестійких природних умовах та збільшенні чисельності населення при екстенсивному веденні рільництва (Мацкевий, 1995: 38).

Що стосується ритуалу поховання, то слід підкреслити, що на Закарпатті поки що невідомі ні некрополі, ні окремі поховання. Про ритуал поховання можна говорити тільки на основі пам'яток, відкритих на території суміжних територій в північно-східній Угорщині та Східній Словаччині. Там виявлені поховання з тілоспаленням (Тарпа, Тиса-Палконя, Сомотор). Зустрічаються поховання зі скорченим тілопокладенням (Елеп, Тисачег). Ці два типи поховального ритуалу в цей період були характерними не лише для Верхнього Потисся, але й для всієї Карпатської улоговини (Пеняк, 2013: 78).

Найбільше речових знахідок припадає на керамічні вироби. Вирізняються два типи кераміки – столова і кухонна. Перший краще опрацьований,

з рівною, інколи, лощеною поверхнею, орнаментований. Як кухонна, так і столова кераміка різних розмірів, від малих 3–5 см до 50–70 см висоти (Пеняк, 2013: 79). Найбільш поширеним типом були одноручні глечики різних розмірів і варіантів. Добре виражена група посудин, що представлена біконічними мисками різних розмірів і варіантів. Для орнаментации використовувалися пальцеві вдавлени і наколи, які розміщалися під вінцями, на шийці, на найбільшій опуклості посудин. Досить поширеним посудом були амфороподібні урни різних варіантів і розмірів. У них на стінках розташовані два або чотири вушка, а нижня частина посудин прикрашена розписом. Загалом орнаментация кераміки відіграла в житті її носіїв важливу роль. Цим вона значно відрізняється від культур інших регіонів Карпатської улоговини.

Через малу кількість досліджених поселень досить слабо вивчений набір знарядь праці культури Ніршег. Вони в основному представлені кремневими ріжучими пластинками, кривими серпами, плоскими трапецеподібними сокирами, кістяними проколками, зернотерками. Поки що не виявлено металевих знарядь праці. На основі аналізу господарського і економічного життя носіїв культури Ніршег стає можливим висловити думку, що основними галузями господарського життя було рільництво і скотарство. Це підтверджується розташуванням поселень у придатних для землеробства місцевостях, господарсько-побутовими комплексами. Про це свідчать також знахідки кістяних мотик, зернотерок, великих посудин-зерновиків, кам'яних серпів (Пеняк, 2013: 112).

Старожитності середньої доби бронзи на території краю представлені артефактами культури Отомань, яка займає хронологічний відрізок часу між 1800–1600 рр. до н.е. На Закарпатті вони виявлені на пограниччі від передгір'я до потиської рівнини й засвідчені на городищі Товвар у Дийді, селах Квасові, Заболотті, Невеленфолу, Пийтерфолво Берегівського району. Частина поселень розташована в природньо укріплених місцях (Берегово, Дийда), інша – в заплавах річок, на берегах водоймищ, піщаних дюнах (Невеленфолу, Велика Паладь, Заболоття, Сасово та ін.). Поселення носіїв культури Отомань невеликі за розмірами. Вони займають площу від 0,3 до 0,5 га. Як правило, житла розташовані вузькою полозою на берегах річок і водоймищ. На пагорбах і дюнах засвідчено кущове розташування жител. Переважають наземні одно- або двокамерні житла, розміри яких коливаються від 8 до 16 м² (Пеняк, 1997: 17). У житлах знаходилися печі

зі склепінням розміром 1 x 1 або 1,4 x 1,4 м. Інколи в них розміщалися вогнища круглої форми, які по периметру були обнесені бортиками. Як правило, домашнє начиння розміщалося ближче до печі або вогнища. У великих житлах біля стінок споруджували дерев'яні полиці і лежанки.

Висновки. Закарпаття – це справжня скарбниця археологічних пам'яток, де представлені всі історичні епохи, починаючи від кам'яного віку і до середньовіччя. Давні артефакти зустрічаються по всьому регіону, за винятком тих місць, де не проводилися археологічні розкопки. Значна частина археологічної спадщини краю сьогодні активно залучається до туристично-рекреаційної діяльності. Розвиток археологічного та наукового туризму в Закарпатті є важливим етапом, оскільки старожитності різних епох мають надзвичайне значення для формування туристичних маршрутів.

Важливою частиною археологічного ландшафту Закарпаття є пам'ятки енеоліту, які відо-

бражають перехід від раннього кам'яного віку до металевого періоду. Цей період, що тривав з кінця 4-го до початку 3-го тисячоліття до н.е., характеризується розвитком осідлого способу життя та початком використання міді в обробці знарядь праці. У цей час на території Закарпаття активно розвивалися культури, які залишили численні кургани, поселення та предмети побуту.

Перехід до бронзової доби, що охоплює період від середини 3-го до кінця 2-го тисячоліття до н.е., позначений значними змінами в суспільному ладі та технологіях. В цей час відбувалося розширення контактів між різними культурами, що проявляється в археологічних знахідках, таких як бронзові вироби, які свідчать про вміння виготовляти метали та використовувати їх для створення знарядь і прикрас. Культурні шари бронзової доби на території Закарпаття є свідченням розвитку місцевих цивілізацій, які зберігали унікальні традиції, що впливали на культуру і розвиток регіону в подальші епохи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ: Наукова думка, 1971. 183 с.
2. Карягін Ю.О., Тимошенко З.І., Демура Т.О., Мунін Г.Б. Маркетинг турпродукту. Підручник. Київ: Кондор, 2009. 394 с.
3. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років тому - Х сторіччя н.е. Ужгород: Карпати, 2008. 430 с.
4. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпаття. *Тези народознавчої науково-практичної конференції*. Мукачеве, 1990. С. 40 – 42.
5. Мацкевий Л.Г. Мезоліт Закарпатської області. *Проблеми археології Східних Карпат*. Ужгород: Гражда, 1995. С. 37 – 45.
6. Пеняк П. Наше прадавнє минуле зафіксують у Зводі пам'яток історії та культури. *Новини Закарпаття*. 2012. №№ 61 – 62. 02.06. С. 17.
7. Пеняк П.С. Археологічні пам'ятки Закарпаття як один із видів історико-культурних рекреаційних ресурсів. *Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації*. Ужгород, 2017. С. 94 – 97.
8. Пеняк П.С. Стоянка Королево I, палеоліт. *Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область*. Київ: Центр досліджень історико-культурної спадщини України, 2017. С. 219 – 220.
9. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. Ужгород: «Вєта-Закарпаття», 1997. 56 с.
10. Пеняк П.С., Пеняк С.І. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. 256 с.
11. Пеняк П.С., Руснак В.І. Археологічні пам'ятки Мукачівського району як об'єкт пізнавального туризму. *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку*. Матеріали XXI-ої Міжнародної науково-практичної конференції (07.06.2022, м. Дебрецен, дистанційно). Київ: ГО «ВАДНД», 2022. С. 515 – 523.
12. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 179 с.
13. Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк М.Ф. Звіт Закарпатської археологічної експедиції про наслідки розвідок і розкопок 1985 року. *Науковий архів Інституту археології АН УРСР*. 1985/ 58. Ф.е. 21756.40 с.
14. Попович І.І. Куштановицька група пам'яток. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ: Наукова думка, 1993. С. 250 – 286.
15. Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Krakow-Lwow, 2006. 121 с.
16. Потушняк М.Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття. *Дослідження стародавньої історії Закарпаття*. Ужгород, 1972. С. 78 – 95.
17. Потушняк Ф.М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, 1958. 144 с.
18. Ситливий В.І. Пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 35 – 36.
19. Солдатенко Л.В. Мустьєрські пам'ятки Закарпаття (до археологічної карти УРСР). *Археологія*. 1982. № 37. С. 73 – 83.

20. Солдатенко Л.В. Дослідження мустьєрських пам'яток Закарпаття. *Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР*. Київ, 1984. Вип. 1. С. 207 – 208.
21. Ткаченко В.І. Про культурні особливості розвитку пізнього палеоліту Закарпаття. Проблеми археології Східних Карпат. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 22 – 36.
22. Комплексна програма збереження та використання пам'яток культурної спадщини Закарпатської області на 2016 – 2020 роки. Затверджено рішенням Закарпатської обласної ради 22.12.2015 р. № 91. URL: <http://www.kultura.uz.ua>
23. Делеган М., Піпаш В. Степану Івановичу Пеняку виповнилося 90! Науковий збірник. Випуск ХУІ-ХУІІ. Ужгород, «TIMPAN», 2018. С. 62 – 65.

REFERENCES

- Bidzilia, V.I. (1971). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery* [History of Zakarpattia Culture at the Turn of Our Era]. Kyiv: Naukova Dumka. 183 p. [in Ukrainian]
- Kariagin, Yu.O., Tymoshenko, Z.I., Demura, T.O., Munin, H.B. (2009). *Marketynh turproduktu. Pidruchnyk* [Marketing of Tourism Product. Textbook]. Kyiv: Kondor. 394 p. [in Ukrainian]
- Kotyhoroshko, V.H. (2008). *Verkhnie Potyssia v davnyynu. 1 000 000 rokiv tomu - Kh storichchia n.e.* [Upper Tisza Region in Antiquity. 1,000,000 Years Ago – 10th Century AD]. Uzhhorod: Karpaty. 430 p. [in Ukrainian]
- Matskevych, L.H. (1990). *Mezolit Zakarpattia* [Mesolithic Era of Zakarpattia]. *Tezy narodoznavchoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Theses of the Ethnology Scientific-Practical Conference]. Mukachevo. pp. 40–42. [in Ukrainian]
- Matskevych, L.H. (1995). *Mezolit Zakarpatskoi oblasti* [Mesolithic Era of Zakarpattia Region]. *Problemy arkheolohii Skhidnykh Karpat* [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: Hrazhda. pp. 37–45. [in Ukrainian]
- Peniak, P. (2012). *Nashe pradavne mynule zafiksiuit u Zvodi pamiatok istorii ta kultury* [Our Ancient Past Will Be Recorded in the Register of Historical and Cultural Monuments]. *Novyny Zakarpattia* [Zakarpattia News], 61–62 (02.06), p. 17. [in Ukrainian]
- Peniak, P.S. (2017). *Arkheolohichni pamiatky Zakarpattia yak odyn iz vydiv istoriiko-kulturnykh rekreatsiynykh resursiv* [Archaeological Sites of Zakarpattia as a Type of Historical-Cultural Recreational Resources]. *Tendentsii rozvytku turystychnoi industrii v umovakh hlobalizatsii* [Trends in Tourism Industry Development under Globalization]. Uzhhorod. pp. 94–97. [in Ukrainian]
- Peniak, P.S. (2017). *Stoianka Korolevo I, paleolit* [Korolevo I Site, Paleolithic]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Zakarpatska oblast* [Register of Historical and Cultural Monuments of Ukraine. Zakarpattia Region]. Kyiv: Tsentri doslidzhen istoriiko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. pp. 219–220. [in Ukrainian]
- Peniak, P.S., Peniak, S.I. (1997). *Istoriia Zakarpattia z naidavnishykh chasiv do prykhodu uhortsiv v Karpatsku ulohovynu* [History of Zakarpattia from Ancient Times to the Arrival of Hungarians in the Carpathian Basin]. Uzhhorod: Veta-Zakarpattia. 56 p. [in Ukrainian]
- Peniak, P.S., Peniak, S.I. (2013). *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia* [Archaeology of Zakarpattia: History of Research]. Uzhhorod: Kraievyydy Karpat. 256 p. [in Ukrainian]
- Peniak, P.S., Rusnak, V.I. (2022). *Arkheolohichni pamiatky Mukachivskoho raionu yak ob'iekt piznavalnoho turizmu* [Archaeological Monuments of Mukachevo District as Objects of Cognitive Tourism]. *Suchasni aspekty modernizatsii nauky: stan, problemy, tendentsii rozvytku* [Modern Aspects of Science Modernization: State, Problems, Trends of Development]. Materials of the XXI International Scientific-Practical Conference (07.06.2022, Debrecen, online). Kyiv: NGO “VAND”. pp. 515–523. [in Ukrainian]
- Peniak, S.I. (1980). *Rannioslovianske i davnoruske naseleння Zakarpattia VI–XIII st.* [Early Slavic and Ancient Rus Population of Zakarpattia (6th–13th Centuries)]. Kyiv: Naukova Dumka. 179 p. [in Ukrainian]
- Peniak, S.I., Popovych, I.I., Potushniak, M.F. (1985). *Zvit Zakarpatskoi arkheolohichnoi ekspeditsii pro naslidky rozvidok i rozkopok 1985 roku* [Report of the Zakarpattia Archaeological Expedition on the Results of 1985 Surveys and Excavations]. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii AN URSR* [Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR]. 1985/58. F.e. 21756. 40 p. [in Ukrainian]
- Popovych, I.I. (1993). *Kushtanovytska hrupa pamiatok* [Kushtanovytsia Group of Sites]. *Pamiatky hal'shtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dniestra i Prypiati* [Hallstatt Period Sites in the Area Between the Vistula, Dniester, and Pripjat Rivers]. Kyiv: Naukova Dumka. pp. 250–286. [in Ukrainian]
- Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby ranoho zaliza* [Zakarpattia During the Early Iron Age]. Krakow–Lviv. 121 p. [in Ukrainian]
- Potushniak, M.F. (1972). *Pytannia khronolohii ta kulturnoi nalezhnosti pamiatok neolitu Zakarpattia* [Issues of Chronology and Cultural Affiliation of Neolithic Sites in Zakarpattia]. *Doslidzhennia starodavnoi istorii Zakarpattia* [Studies of the Ancient History of Zakarpattia]. Uzhhorod. pp. 78–95. [in Ukrainian]
- Potushniak, F.M. (1958). *Arkheolohichni znakhidky bronzovoho ta zaliznogo viku na Zakarpatti* [Archaeological Findings of the Bronze and Iron Ages in Zakarpattia]. Uzhhorod. 144 p. [in Ukrainian]
- Sytylivyi, V.I. (1984). *Pamiatky ranoho paleolitu Zakarpattia* [Early Paleolithic Monuments of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 35–36. [in Ukrainian]
- Soldatenko, L.V. (1982). *Mustierski pamiatky Zakarpattia (do arkheolohichnoi karty URSR)* [Mousterian Sites of Zakarpattia (for the Archaeological Map of the Ukrainian SSR)]. *Arkheolohiia* [Archaeology], 37, pp. 73–83. [in Ukrainian]

20. Soldatenko, L.V. (1984). *Doslidzhennia mustierskykh pamiatok Zakarpattia* [Studies of Mousterian Sites of Zakarpattia]. *Materialy do Zvoda pamiatok istorii ta kultury narodiv SRSR po Ukrainiskii RSR* [Materials for the Register of Historical and Cultural Monuments of the USSR Peoples in the Ukrainian SSR]. Kyiv. Issue 1. pp. 207–208. [in Ukrainian]
21. Tkachenko, V.I. (1995). Pro kulturni osoblyvosti rozvytku piznoho paleolitu Zakarpattia [On the Cultural Features of the Late Paleolithic Development in Zakarpattia]. *Problemy arkeolohii Skhidnykh Karpat* [Problems of Archaeology of the Eastern Carpathians]. Uzhhorod: MPP "Hrazhda". pp. 22–36. [in Ukrainian]
22. Kompleksna prohrama zberezhenia ta vykorystannia pamiatok kulturnoi spadshchyny Zakarpatskoi oblasti na 2016–2020 roky [Comprehensive Program for the Preservation and Use of Cultural Heritage Monuments in the Zakarpattia Region for 2016–2020]. Approved by the Resolution of the Zakarpattia Regional Council on December 22, 2015, No. 91. URL: <http://www.kultura.uz.ua>[in Ukrainian]
23. Delegan, M., Pipash, V. (2018). Stepany Ivanovychy Peniaku vypovnylosia 90! [Stepan Ivanovych Peniak Turns 90!]. *Scientific Collection, XVI–XVII*. Uzhhorod: TIMPANI. pp. 62–65. [in Ukrainian]